

Mike Gyula

Női kvóta a Parlamentben?

„Miért fontos a nő részvétele a törvényhozásban?
Másképp és mást lát meg egy nő, új,
életközeli praktikus szempontokat hozhat.”
(Schlachta Margit)

Nők. Kvóta. Parlament. Első olvasatra talán meglepő e három szó egymással összefüggésben való értelmezése, mindazonáltal – legalábbis a világ számos országában – nem teljesen új keletű jelenségről van szó. Jóllehet, Magyarországon a rendszerváltozást követő mostani időszakban még viszonylag ismeretlenül állunk e három szó együttes jelentéstartalma előtt, azonban nálunk sem minden előzmény nélküli a női kvóta Országgyűlésben való alkalmazásának felvetése. 2007-ben már tárgyalta az Országgyűlés az erre vonatkozó törvényjavaslatot,¹ de 2007. november 26-án hosszas vitát követően végül is 132 igen és 97 nem szavazattal, 118 tartózkodás mellett elutasította azt. Jelen írás aktualitását adja az a 2008 szeptemberében az Országgyűlésnek benyújtott képviselői önálló indítvány, mely ismételten a választójogi rendszer illetően „megreformálásával” kívánja a nemek közötti társadalmi esélyegyenlőséget ténylegesen is biztosítani. A választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény módosításáról a nemek közötti tényleges esélyegyenlőség megteremtése érdekében című T/6205. számú törvényjavaslat annyiban eltér a 2007-es javaslattól, hogy míg a tavalyi változat a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvényen (a továbbiakban: Ve.) túl eredeti szándékai szerint a központi államigazgatási szervekről, valamint a Kormány tagjai és az államtitkárok jogállásáról szóló 2006. évi LVII. törvény, valamint az Alkotmány releváns rendelkezéseit is módosítani kívánta, a 2008-as törvényjavaslat már csupán a Ve. korrekciójára törekszik. Indokolása szerint „fel kell ismerni, hogy a társadalom ma már csak egyféle módon tudja az évszázadok, évezredek alatt eldeformálódott esélyeket kiegyenlíteni, ez pedig az esélyegyenlőség kötelező törvényi szabályozás által való biztosítása”.² A kvótarendszer megértéséhez érdemes néhány gondolatot szentelni az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség fogalmi elhatárolására, valamint a kvóták pozitív diszkrimináció rendszerében betöltött szerepére.

Hatályos alkotmányunk 70/A. § általános diszkrimináció-tilalmat kimondó (1) bekezdése³ a kötelezettekől azt kívánja, hogy tartózkodjanak minden olyan magatartástól, amely valamely tulajdonságaik alapján egyes személyekkel vagy csoportokkal szemben bárminemű diszkriminációt valósít meg. Az alkotmányellenes diszkrimináció feltétele azonban az, hogy a megkülönböztetés önkényes legyen és ne legyen tárgyilagos mérlegelés szerint ésszerű indoka. E kritériumokat az egymással összehasonlítható, úgynevezett homogén csoportok alkalmazásával lehet megvizsgálni. A 70/A. § (3) bekezdés az esélyegyenlőség előmozdításának alkotmányjogi alapjait teremti meg, mikor kimondja, hogy „a Magyar Köztársaság a jogegyenlőség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segíti”. Az Alkotmánybíróság a 9/1990. (IV. 25.) AB határozatban úgy értelmezte az Alkotmány 70/A. § (3) bekezdését, hogy „ha valamely – az Alkotmányba nem ütköző – társadalmi cél, vagy valamely alkotmányos jog csakis úgy érvényesíthető, hogy a szűkebb értelemben vett egyenlőség nem valószínűsíthető meg, akkor az ilyen pozitív diszkriminációt nem lehet alkotmányellenesnek minősíteni. Minderre tekintettel rögzítette az Alkotmánybíróság, hogy „az Alkotmány a pozitív diszkriminációt mint az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedéseket, a 70/A. § (3) bekezdésében állami feladatként határozza meg. Ebből egyértelműen következik, hogy a pozitív diszkrimináció valamely meghatározott formájára alanyi jogként hivatkozni nem lehet, arra alkotmányos igény vagy követelés nem alapítható”.⁴ Sólyom László ezt úgy fogalmazza meg, hogy „a 70/A. § (3) bekezdés a jogegyenlőség érvényesülését segítő szabály. A szövegösszefüggésből adódóan ez azt fejezi ki, hogy nincs szó alanyi jogról; sőt ez a szabály a kedvezőtlenebb anyagi helyzetben megnyilvánuló esélyegyenlőtlenség kiküszöbölésének kívánalmát sem jelenti.”⁵ Korlátként fogható tehát fel az Alkotmánybíróság szerint a pozitív diszkrimináció kapcsán, hogy a személyek egyenlő méltóságát és az alapjogok érvényesülését mindenkor figyelembe kell venni ezen intézkedések alkalmazása során. Tehát míg az egyenlő bánásmód követelménye

1 Az egyes törvények módosításáról a nemek közötti tényleges esélyegyenlőség megteremtése érdekében szóló T/3066. számú törvényjavaslat
2 Részlet a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény módosításáról a nemek közötti tényleges esélyegyenlőség megteremtése érdekében című T/6205. számú törvényjavaslat általános indokolásából

3 A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.

4 650/B/1991. AB határozat

5 Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

kötelezetti oldalon bizonyos magatartásoktól való tartózkodást követel, addig jogosulti oldalon az egyes ember egyenlő méltóságú személyként való kezelésére irányuló kikényszeríthető igényt teremt. Ugyanakkor ha az eleve hátrányosabb helyzetben lévő személyt vagy csoportot csupán formálisan kezeljük egyenlőként, úgy a hátrányos helyzet konzerválódik. Annak biztosítására, hogy a hátrányosabb helyzetben lévők a hátrányukat valóban képesek legyenek ledolgozni, olyan pozitív intézkedésekre van szükség, amelyek ezt lehetővé teszik.

A törvényjavaslat is abból a felismerésből ered, hogy a formális jogegyenlőség biztosítása nem elegendő, mert nem jelent valódi esélyegyenlőséget a nőknek a közéletben történő szerepléséhez. Az indokolás szerint ezért olyan kötelező szabályokat kell alkotni, amelyek a folyamatot aktívan befolyásolják.⁶ A törvényjavaslat által is képviselt materiális egyenlőség-felfogás a tényleges egyenlőség megteremtésére irányul, és olyan helyzetekben válik jelentőssé, amikor a formai szempontból azonos módon történő kezelés ellenére sem beszélhetünk ténylegesen egyenlő esélyekről illetve helyzetekről. Az összefoglaló kifejezéssel akár pozitív intézkedéseknek is nevezhető intézkedések körébe tartozó fogalmak azonban nem takarnak pontos jogi tartalmat, nincsen egységes meghatározásuk sem. Az angolszász jogirodalom például a pozitív lépések több fajtáját különbözteti meg aszerint, hogy a szabályozás milyen eszközt alkalmaz az esélyegyenlőség megteremtése érdekében. Ezek közé tartoznak azok a lépések, melyek úgynevezett *fordított megkülönböztetést* alkalmaznak. Ennek a gyakorlatnak az egyik legtipikusabb példája a – leginkább állások betöltésénél és az oktatásban használatos – *kvótarendszer*, amelynek célja, hogy a lakossági arányszámoknak megfelelő arányokat érjen el a hátrányos helyzetű csoportok tekintetében akár az oktatás, akár a foglalkoztatás terén.⁷ A kvóta azt jelenti, hogy egy részt számszerűen meghatároznak az egészhez viszonyítva, így kvóta alatt egy jogszabály által előírt arányszámot értünk.⁸ Ez a szám meghatározza egy adott kisebbséghez tartozó személyek azon arányát, mely nagyságrendű csoport alkalmazását például egy munkafelvétel – vagy jelen esetben az országgyűlési választások – során akkor is alkalmazni kell, ha adott esetben a többséghez tartozó jelentkező magasabban kvalifikált.⁹ Sokféle kvóta létezik. A szabályozás szintjét tekintve megkülönböztethetünk alkotmányban rögzített, törvényben szabályozott és pártok által alkalmazott kvótát. Alaptörvényben összesen 14 ország rendelkezik az arányos parlamenti képviselétről (női képviselők átlag-aránya: 22,1%); választójogi törvényben 38 ország (női képviselők átlag-aránya: 19,5%), pártok által vállalt önkéntes szabályozás útján pedig 73 ország. Ez utóbbi kategóriába tartozik Magyarország is.¹⁰ A kvóták többsége azt a kritikus tömeget határozza meg, amelyet el kell érnie a női jelöltek számának, de létezik példa a nem-semleges szabályozásra, ilyen Svédország is. Ez esetben egy-egy nem képviseleti arányának alsó és felső határértékeit határozzák meg (40-60%). Argentína és Belgium úgynevezett dupla-kvótát alkalmaz, így az arányok meghatározásán túl a listaállítási módját is rögzíti (egy férfi-egy nő). A kvótákat elkülöníthetjük aszerint is, hogy nemzeti, regionális avagy helyi szinteken alkalmazzák-e őket. Franciaországban például 50%-os előírást érvényesítenek helyi szinten, míg országos szinten ezt nem alkalmazzák.¹¹

A kvóta sokhelyütt a világban, így Magyarországon is rossz emlékeket idéző kifejezés. Talán ennek is a folyománya részben, hogy a női kvóta társadalmi megítélése is ellentmondásos. A férfiak részéről magas az elutasító arány, de a nők körében sincs egyöntetű vélemény. Egy 1990-es kutatásból kiderült, hogy a megkérdezettek 53%-a nem tartotta szükségesnek a nők nagyobb arányú részvételét a politikai vezetésben, a férfiak 56%-a pedig kifejezetten elutasította azt.¹² A Medián 1995-ben lefolytatott vizsgálata szerint a társadalom egyenlő mértékben ítéli a hátrányos megkülönböztetés eredményének, illetve természetes jelenségnek a női politikusok arányát (47-48%). Ugyanezen válaszadók az 1995-ben jellemző érték (15%)¹³ kétszeresét jelölték meg (30%), amikor arról kérdezték őket, hogy milyen módon alakulna a női politikusok aránya, ha csak a rátermettség számítana. Ezzel közvetetten elismerték, hogy léteznek egyéb kiválasztási szempontok is. E felmérés már azt is megállapította, hogy a válaszadók 56%-a egyetértett a női esélyegyenlőség törvényi támogatásával, azaz a női kvóta bevezetésével.¹⁴ Az oktatásban és foglalkoztatásban betöltött jelentős szerepe ellenére a kvóták alkalmazására a politikában is sor kerülhet. A világ mára már több mint száz országában alkalmazzák a választási folyamat során érvényesített pozitív megkülönböztetést, amely biztosítja, hogy a jelöltek, illetve képviselők meghatározott százaléka a női nemhez tartozzon. A föld népességének 51%-a nő, miközben a politikai döntéshozatalban való részvételük világviszony-

6 Részlet a T/6205. számú képviselői önálló indítvány általános indokolásából

7 Kovács Krisztina: Az egyenlőség elvéből fakadó általános követelmények. In: Emberi jogok. Szerk.: Halmi Gábor és Tóth Gábor Attila, Budapest, 2003. Osiris Kiadó.

8 Elektronikus forrás: <http://www.consultationmagazin.hu/index.php?menu=cikk&id=285>

9 Kardos Krisztina: A pozitív diszkrimináció külföldi gyakorlata. In: Gereben Ágnes – Kardos Krisztina – Nemes Dénes: A pozitív diszkrimináció elmélete és gyakorlata. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1996.

10 Jelenleg egy országgyűlési párt alkalmaz női kvótát.

11 Női részvétel a döntéshozatalban, a női kvóta esélyei. Tanulmány. Összeállította: Kádár-Csoboth Péter. Budapest, 2006. november 30.

12 1990-ben a női képviselők aránya 7,3% volt a Parlamentben.

13 A nők parlamenti és önkormányzati politikában való részvételének átlaga.

14 A feltett kérdés: „Egyetért-e Ön azzal, hogy a választójogi törvény módosításával el kellene érni, hogy a parlamenti képviselők legalább egyharmada nő legyen?”

latban 15,6%,¹⁵ európai szinten pedig 23%.¹⁶ A Világgazdasági Fórum által végzett felmérés szerint az észak-európai országok vezetnek abban, hogy egyszerre biztosítják a nők gazdasági szabadságát, politikai hatalomhoz való hozzájutását. Az Európai Bizottság Foglalkoztatási-, Szociális- és Esélyegyenlőségi Főigazgatóságának 2006. októberi statisztikai adatai alapján az Európai Parlamentben a női részvétel aránya 30%-os, a Bizottságban 29%-os, a Régiók Bizottságában 15%-os, a Gazdasági és Szociális Bizottságban pedig 25 %-os. A kormányban való női részvétel mértéke átlagosan 24%. Legtöbb a női miniszter (a 2007-es választások eredményeképpen a világon egyedülálló módon) Finnországban (60%), Ausztriában (55%), Norvégiában, Spanyolországban és Svédországban (egyenként 50%); legkevesebb Törökországban és Cipruson (megegyezően 0%). A nemzeti parlamentekben a női részvétel átlagos aránya 23%. A legtöbb képviselő Svédországban (48%), Finnországban (42%), Dániában és Hollandiában (egyenként 39%); a legkevesebb Törökországban (3%), Máltán (9%) és Magyarországon (11%) tevékenykedik. Ezekkel az adatokkal Európában a 25. helyen állunk, közvetlenül Csehország mögött, míg a világ országait tekintve a 83. helyet foglaljuk el Thaiföld mögött és Kazahsztán előtt. Ma Magyarországon a női országgyűlési képviselők száma 43, ezzel 11,13%-os arányban képviseltetik magukat a Parlamentben.

Választójog-történeti kitekintést téve kiemelendő, hogy a nők Magyarországon 1945-ben kaptak választójogot. Ezt követően sorra alakultak a pártok, az 1947-es választásokon 22 képviselőnő került a parlamentbe. A rendszerváltás előtti aktívabb politikai részvétel annak volt köszönhető, hogy a nők politikai részvételét kvóta szabályozta. 1985-ben a parlamenti helyek 27%-át töltötték be nők, a helyi politikában pedig 21% volt az arányuk. 1990-ben azonban a parlamenti női képviselők aránya 7,3%-ra csökkent, a helyi politikában pedig 16%-ra. A rendszerváltozás éveiben a nők, mint társadalmi csoport problémái (esélyegyenlőség, családon belüli erőszak) egyetlen párt programjában sem jelentek meg, a nők társadalmi helyzetét érintő törekvések sem valósultak meg. Az idén összel benyújtott törvényjavaslat ezt az állapotot kísérli meg megváltoztatni a Ve. módosításával.

A döntően skandináv tapasztalatok azt mutatják, hogy a kvótarendszer átmeneti jelleggel történő bevezetése szükséges lehet a női egyenjogúság biztosítása érdekében. Bármely előnyös megkülönböztetés azonban csak a hátrányok megszüntetéséig alkalmazható, vagyis addig, amíg az egyenlő eséllyel való részvétel feltételei meg nem valósulnak, még nem teremt társadalmi támogatottságot. Svédországban, Norvégiában, s egyéb, kvótákat alkalmazó országok jelentős fejlődést tudtak elérni rövid idő alatt ezzel a módszerrel. Nem arról van tehát szó, hogy mindenáron kényszeríteni kellene a nőket a politikai szerepvállalásra, e javaslat csupán a nők ambícióit hivatott felerősíteni.

A javaslat a hazánkban alkalmazott vegyes választási rendszer részeként létező közvetlen, az egyéni választókerületek jelöltjei közül választást engedő szabályait érintetlenül hagyná, hiszen azok egyformán biztosítják mindenki számára a választásokon való részvételt mind választóként, mind pedig választhatóként. Az Alkotmány nők és férfiak egyenjogúságát garantáló 66. § (1) bekezdése értelmében „a Magyar Köztársaság biztosítja a férfiak és a nők egyenjogúságát minden polgári és politikai, valamint gazdasági, szociális és kulturális jog tekintetében”. E rendelkezésből levezethető a nők és férfiak közötti politikai esélyegyenlőség megteremtésének kötelezettsége, ezen túlmenően pedig konkrétan a férfiak és nők egyenjogúságára vonatkozó jogalkotási kötelezettség is. A listás választás szabályai – az egyéni jelöltségtől eltérően – a pártoknak delegálják a lista összeállításának feladatát és lehetőségét anélkül, hogy szabályoznák a listákon a nemek esélyegyenlőségét. Annak érdekében tehát, hogy a nőknek a férfiakéhoz hasonló politikai szerepvállalását elősegítse, a javaslat 1. §-a kötelezően előírná a lista állítása során a nemek azonos arányú képviselétét.¹⁷ A törvényjavaslatához fűzött indoklás szerint továbbá indokolt lenne, hogy amennyiben olyan mandátumot szerzett személy esik ki, aki a mandátumát a nemek egymást követő váltott sorrendjének megfelelő lista alapján szerezte, a listáról csak vele megegyező nemű jelölttel legyen pótolható. A törvényjavaslatot betérjesztők azért javasolják az 50%-ot, valamint azt, hogy váltakozva kövessék egymást a jelöltek nemenként, mert véleményük szerint csak ezzel biztosítható, hogy a változtatásnak érdemleges hatása legyen. Álláspontjuk alapján az 50%-os megoldással érhető el a nemzetközi tapasztalatok szerint, hogy körülbelül 28-32 százalék legyen a nők aránya a magyar parlamentben. Kutatások szerint ez az a bizonyos kritikus határ, amely fölött a nők képvisellete már érdemben meg tud jelenni a törvényhozásban.

A Ve. módosítására irányuló javaslatot támadók szerint a törvényjavaslat alkotmányellenes, mert korlátozza a férfiak passzív választójogát, ezen túlmenően pedig a pártok életébe is beavatkozik. Kétségtelen, hogy a javaslat a jelölteket állító pártokat kötelezi arra, hogy a jelölés során megvalósítsák a nemek közötti 50%-os arányt. E korlátozás azonban álláspontom szerint egyrészt mindkét nemet azonos arányban korlátozza, másrészt nem jelent közvetlen korlátozást egyik nem képviselői számára sem, hiszen a kvótarendszer miatt esetlegesen valamelyik párt színeiben jelöltséget nem szerző személyeknek lehetőségük van egyéni jelöltként, ad absurdum egy másik párt színeiben indulni. Ugyanezt a logikát alkalmazhatjuk a kiesett képviselőjelöltek megüresedett helyének feltöltésének

15 Inter-Parliamentary Union. 2004. „Woman in National Parliaments.” Elektronikus forrás: <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm>.

16 European Commission, DG EMPL, Database on woman and men in decision-making.

17 Részlet a T/6205. számú képviselői önálló indítvány általános indoklásából.

tekintetében is. A női kvóta bevezetésének ellenzőinek másik gyakori érve szerint a kvótarendszer bevezetésével a parlamentáris demokrácia alapja is veszélyben forogna, hiszen a parlamentarizmus egyik alapvető eleme, hogy az országgyűlési képviselők a nemzet egészét képviselik, nem választóikat vagy valamely társadalmi részérdeket. Ha ezen a szerkezeten rés nyílik, és egy részérdeket pozitív diszkriminációval megtámogatva képviselőhöz juttatunk a törvényhozásban, sorra felbukkannak majd az egyéb hátrányos helyzetű csoportok. Úgy gondolom, hogy egyrészt például az etnikai kisebbségek parlamenti képviselőinek biztosítása is nagy valószínűséggel kvótarendszerben lenne megvalósítható – ebben az Országgyűlés és maga az Alkotmánybíróság is egyetértett –, másrészt a női kvóta nem egy részérdeket képvisel, hanem azt teszi lehetővé, hogy a társadalom valódi demokratizmusa megvalósuljon. A férfiak és a nők egyenlőségének érvényesítése ugyanis ösztársadalmi érdek.

Az Alkotmánybíróság eddig meghozott döntéseiből levonható az a következtetés, hogy a testület egyfajta kompenzációs-korrekciós elvet követ diszkriminációs döntései meghozatala során. A nemek közötti hátrányos megkülönböztetés tekintetében eddig alapvetően a nők biológiai determináltságából, fizikai sajátosságaiból indult ki, jelen esetben azonban nem erről van szó, hanem a közéletben fennálló nemek közötti számszerűsíthető aránytalanság tompításáról. Úgy gondolom, egy – e tárgyban hozott – esetleges majdani alkotmányossági vizsgálat során megszületendő döntés precedens értékű lenne az alkotmánybírósági gyakorlat szempontjából.

A nemrégiben benyújtott javaslat útja hosszú. Kétharmados törvényről lévén szó, a Ve. módosítása csak ötpárti egyeztetések és ennek eredményeképpen kialakított konszenzus által lehetséges, a jelenlegi gazdasági és politikai helyzetben azonban ez majdhogynem lehetetlennek tűnik.

Álláspontom szerint tehát a tervezett női kvóta olyan pozitív diszkriminációt valósít meg, amely az Alkotmány 70/A. §-án alapul és nem sérti az annak kereteit kijelölő, a fentiekben bemutatott alkotmánybírósági értelmezést, illetve gyakorlatot sem.¹⁸ A női kvóta alkalmas lehet a nők társadalmi folyamatokban való részvételének elősegítésére, azonban egyetérttek az Alkotmánybíróság azon álláspontjával, mely szerint „a különböző társadalmi csoportok esélyeinek egyenlőségét nem egy-egy jogszabály, vagy állami intézkedés, hanem jogszabályok és állami intézkedések rendszere révén lehet biztosítani [...]”.¹⁹

Irodalom

A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig. A jog lehetőségei és korlátai. Tanulmánykötet. Emberi Jogi Információs és Dokumentációs Központ. Budapest, 1998.

a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény módosításáról a nemek közötti tényleges esélyegyenlőség megteremtése érdekében című T/6205. számú törvényjavaslat általános indokolása

Az egyes törvények módosításáról a nemek közötti tényleges esélyegyenlőség megteremtése érdekében című T/3066. számú törvényjavaslat általános indokolása

Az értelmezett alkotmány. Szerk.: Holló András – Balogh Zsolt. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest, 2000.

Bragyova András: Egyenlőség és Alkotmány. Az alkotmányos egyenlőségi szabály jelentése és alkalmazása. Tanulmány.

Emberi jogok. Szerk.: Halmi Gábor és Tóth Gábor Attila. Osiris Kiadó. Budapest, 2003.

European Commission, DG EMPL, Database on woman and men in decision-making.

Gyulavári Tamás: A nemek közötti esélyegyenlőség az Európai Unióban. Esély, 1/1999.

Inter-Parliamentary Union. 2004. „Woman in National Parliaments.” Forrás: <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm>

Kardos Krisztina: A pozitív diszkrimináció külföldi gyakorlata. In Gereben Ágnes – Kardos Krisztina – Nemes Dénes: A pozitív diszkrimináció elmélete és gyakorlata. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1996.

Mike Gyula: A hátrányos megkülönböztetés tilalmának értelmezése a nemzetközi dokumentumok és az Alkotmány tükrében, különös tekintettel a nemek közötti diszkriminációra. Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar OTDK-kötete. Győr, 2007.

Mike Gyula: Férfi. Nő. Egyenlő? A nemek közötti pozitív diszkrimináció. KHEOPS Tudományos Konferencia, 2008.

Női részvétel a döntéshozatalban, a női kvóta esélyei. Tanulmány, Európa-Magyarország. Összeállította: Kádár-Csoboth Péter. Budapest, 2006. november 30.

Nők esélyegyenlősége az Unióban. In: Consultation Magazin, 2003/5. szám. Elektronikus forrás: <http://www.consultationmagazin.hu/index.php?menu=cikk&id=285>

Sári János: Alapjogok. Alkotmánytan II., 2. átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó. Budapest, 2003.

Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁸ Ezen az állásponton van Vörös Imre egyetemi tanár, volt alkotmánybíró is.

¹⁹ 755/B/1991. AB határozat